

ного духу козаківців, і буквально на вісімдесят дев'ятій хвилині вже Сашко Бронзовий прицілним закрученим ударом зрівнює рахунок. «Терпи, козаче – отаманом будеш...» – чомусь згадалася Льонькові улюблена примовка його кременчуцького вимогливого до жорстокості тренера Владислава Олексійовича. Треба грати до останньої секунди.

Обидві команди вкрай знесилені, і це було відчутно по тому, як «Непереможні» вже не стільки прагли атакувати, нав'язуючи конструктивну гру, скільки гатили м'яч за межі поля, аби рахунок так і лишився «мирним», нічийним. У Льонька нестерпно закололо в правій нозі (далася взнаки торішня травма). Але порох у порохівницях у нього ще був. Тепер він, Льонько, узяв гру на себе, переступаючи через власне «не можу» і – хай там що і як – за будь-яку ціну прагнув вирвати перемогу. Не такі вже й непереможні Телятники, годі терпіти від них ганьбу поразок, як, скажімо, це було в торішній і позаторішній іграх. Команда, здається, інтуїтивно відчула намір їхнього капітана, а тому грала тепер тільки

через центр поля, тобто через Льонька. І він тричі бив головою по воротах, але безрезультатно; двічі поцілював у штангу – праву й ліву – знову безуспішно. Й ось пішла остання хвилина доданого часу. «Козаки» заробили кутовий. Подавав його Колюник Ситник. І, хто б міг подумати, Льонько вистрибує десь на метр угору біля протилежної штанги від воротаря та головою забиває гол. У це майже не вірилося не тільки йому, а й усій команді «Козаків». Але це було так: на останній хвилині Льонько поставив переможну крапку!

...Цей матч Льонько згадував упродовж усього свого життя. Згадував часто, епізод за епізодом, удар за ударом, гол за голом, оживаючи духом-душею, неповторно й молодо сяючи своїми блакитними вольовими очима. Несамохіть згадую все частіше і я ту шалену, принципову гру з Телятьниками. Й особливо поразючішав щем споминів після того, як Льонько Підкова зовсім недавно відійшов у кращі світи.

До речі, Льонько був мій рідний старший брат.

*м. Київ, 7–14 жовтня 2019 р.*

## САД

Тиміш Друзь зліг.

Навіть і надію втратив одужати.

Ноги корчі страшні доймають, осколки фронтові в лівому стегні на негоду печуть. Притримуючись за лежанку й комин, він добрався до сіней, узяв на закрамі ціпок, подибавав дворищем до хлівця, де було все його теперішнє хазяйство – три курки. Зачувши різкий шурхіт (Тиміш ніг майже не піднімав, а волік по землі), кури позлітали із сідала надвір і голосно засокоріли: ко-ко-ко!

– Егеж, трясця вас не візьме! – лайнувся незлобливо. – Розкудахкалися, а кукурудзи не їдять! – ковзав ногою, підгрібаючи розкидані зерня докупи. – Егеж, пшениці цій проїсті давай, а її все одно не настачиш...

Тиміш по-старечому розчулено, не підвищуючи голосу, закишків птицю в хлівець.

Повертаючись у хату, зупинився й, піднімаючи важку, неслухняну голову, зажурено дивився на підсинений темніючий захід. «На тепло...» – подумав, мовби не судитиметься його вже звідати. «Усе одно добре», – кашлянув. Силкуючись, переступив сінешний поріг, але завагався: «Виходить, птицю отак і залишу голодну на ніч...» Порпався в кишнях куфайки: чи нема там хоч тріньки пшеничного зерня. Не було. Урешті намацав клунок із пшеницею – у ньому залишилося пудів зо два, набрав повну кишеню, що вона розпухла, як пухир; пошкряботів до хлівця й щедро висипав усю пшеницю курям. «Їжте, проїсть, їжте, цокотухи!»

Потихесеньку повернувся-додибав у хату.

Погано йому спалося. Та і який воно сон старій, хворій людині. Десь із півночі зачало снитися, ніби він, Тиміш Друзь, помер. Два дні пролежав у хаті холодної, і ніхто не знав, що він мертв'як. На третій сусідка Федора зайшла провідати. У воєнному кітелі отому, що внук з армії привіз (сам розповнів – не влазить у нього), у чорному платку і такій же чорній, як вороняче крило, спідниці. А кітель чорний чомусь був, наче Федора знала, що на траур прийде. Озвалася вона до Тимоша – мертвий... Кинулися ховати старого – нікому. Партійний секретар доручає похорон голові сільради, а того на збори якісь викликали в район чи на конференцію, де ото збирається начальство, аби тільки язики почесати та показати один перед одним, які вони розумні. Нарешті голова наказує своєму заступникові, щоб організував похорони Друзя «на вищому рівні» – з духовою музикою; щоб виступили на могилі, спом'янули про заслуги «перед партією і народом»; надто щоб наголосили, як Тиміш Друзь, уважай, підлітком першим напросився, щоб його зарахували в комуну «Муравей», де все було порівну й де на думку навіть не спадало, аби ото жити за рахунок іншого. Але – дідько його візьме! – і в заступника (він був ще й бригадиром тракторної) техніки багато на приколі стояло, на носі посівна – не до похорону... Так і ховали Тимоша Друзя без ніяких почестей, навіть без батюшки: небіжчик у Бога не вірував. Тільки Федора плакала гірко, наче за своїм Да-

нилом, якого з війни тої проклятущої не діждалася; та кілька дідів і бабів співчутливо головами кивали біля соснової труни, мовляв, і їм скоро туди ж – у землю святу...

Уже й розвиднілося давно, а дід усе не вилазив з-під ватяної ковдри.

Раптом щось голосно заторохтіло у двері. Тиміш прокинувся:

– Заходьте! – гукнув хрипкувато, – воно не зачи-нено.

На порозі баба Федора. Сухенька, запнута на самий лоб білою хусткою в синенькі крапочки. З-під хустки вибивалося рідке сиве волосся.

– Доброго здоровля вам, Тимохо Даниловичу! – озвалася сусідка, і враз у хаті мовби аж потепліло від її привітного, лагідного голосу. – Ви тут ще живі? – підбадьорювала й сама якось по-молодечому бадьо-рилася душею.

– Егеж бо, живий! – радо прохрипів господар: у хату завітала жива душа.

Баба Федора вийняла з кошолки горщик у вузлик.

– Хоч борщику та пиріжків, Тимохо Даниловичу, натщесерце поїжте. А то, бідні, з тією хворобою гад-ською зовсім охлянете... – Турботливо виклала на стіл гостинець, що ще пахуче парував, дістала з мис-ника лужаний полумисок і насипала борщу. Лише по цьому присіла на ослоні. «Як-таки й погано, коли ото на людину старість нападає...» – казала співчутливо.

– Егеж, – протяжним ослабленим голосом зго-дився Тиміш. Підійшовши до відра з водою, що стояло біля порога, набрав у алюмінієвій кухоль води, сполоснув у роті, промив очі; потім сів за стіл. Густі ви-пари від борщу пробудили апетит: більше тижня він анічогісінько гарячого не пробував. – Бува, ніхто не вмер? – спитав, бо подумав: може, Федору запросили готувати обід, то вона й набрала там їжі. І борщ такий наваристий, що майже як капуста, без якого жодне поминання останнім часом у селі не обходиться.

– Скажете таке, Даниловичу... Хвалити Бога – всі живі, – задоволено кивала головою баба Федора, радіючи, мов дитина, що сусід їсть. Виходить, може, на поправку.

Поки Тиміш Друзь снідав, баба Федора випові-дала одна за одною сільські новини: «Чуєте, оце ж на-значили нового голову – я його ще не бачила, але люди кажуть, молодий. На зборах, чуєте, перед народом як виступав, казав, що хазяйство буде розширюватися. Свинарники, корівники поносять і нові понабудову-ють. Та бідовий такий голова. Тут тобі не встиг сказати, а вже западенців, мо', чоловік із двадцять понаїхало. Сама біля контори бачила – молоді хлопці-майстри...»

За літо упораються, – розсудив Тиміш, підно-сячи тремтячою рукою ложку до рота. – Тепер усе техніка. Крани, трактори... Хіба те, що раніше було воловники та конюшні по саманині вручну місили та клали. «Хе-хе! Хе-хо!» – протяжно кашляв старий.

Баба Федора без упину вела далі: «Чуєте, піп, ка-жуть, на кіно з матушкою ходив. Чуєте, в Свирида Гав-рилівського корова добузівкою залишилася, а він, дурень, її все держить і не ріже; у Брусихи п'ятеро курей пропало – лисиця внадилася; у Кобеляках на базарі – у Бреусівку ходила й чула – жінки коло лавки балакали: одна привела тройню. Двоє хлопчиків і дівчинку. Хлоп-чики – ті по два кіло важать; дівчинка – три...»

Тиміш слухав, здається, без особливого інтересу, але коли Федора про його садок зачала, мовби між іншим, балакати: «Чуєте, Тимохо Даниловичу, садок отой, де колись ваша стара хата стояла, Микола Ли-фарівський сьогодні трактором викорчовує...» – то аж ложку з рук випустив...

По війні ще цей сад Тиміш Друзь зачав. Великий сад. У пам'ять про свого діда Махтея. У діда Махтея груші родили, «як глечики», а яблука – «немов м'ячі». Ото восени втишеним вечором, коли почне щось гупати на все село, люди знали: у діда Махтея садок дозрів. У війну німець один заходився на дрова грушу зрубувати, а дід: «Не руш, бусурмане! Не саджав – не руш...» Німець щось джеркотів і одне дерево зрубав, друге, третє...

– Ти що ж це, ірде, робиш! – затремтів од не-нависті дід Махтей і як ухопив німця за горло, то вже живим з рук не випустив, поки той дух спустив...

Повісили німці діда Махтея на груші, а садок геть чисто вирубали.

Коли Тиміш довідався про цю історію, засаджав півсадиби деревами, а зараз перебрався зі старої хати (текла вся, і сохи, як є, струхлявіли й перегнили) у громадський будиночок. Покійний голова колгоспу Омелян Денисович обіцяв, що ніхто садка і пальцем не займе, адже тільки й утіха залишилася дідові, що сад. Два сини – Петро й Грицько – загинули на фронті. Жінка Настя померла. Один як палець він тепер на світі. Він би й віку в старій хаті доживав, коли б знав, що воно отак повернеться...

– Невже правда, Федоро? – звівся з ослона Тиміш.

– Кажу ж... Я ще до Миколи обізвалася: «Навіщо садок гробиш?», а він: «Моє діло теляче. Загадали – я й роблю».

Але ось трохи на душі перекипіло – Тиміш Друзь нап'яв на себе кожух і, спираючись на ціпок, подибав із двору.

– Куди ж це ви, отакий негодящий, Тимохо Да-ниловичу? Хоч би хату зачинили... – гукала стурбо-вано вслід баба Федора.

Іншого разу Друзь і до обіду в сад не добрався б, а це лише десяту годину біля клубу на стовпі в радіо пропікало, він був там.

– Ти що ж це робиш, халамиднику? – махав Тиміш ціпком, ставши попереду трактора, що валяв чергове дерево; поруч лежало вже яблунь із п'ять – згорнутих докупи, змертвілих і страшних...

Микола Лифарівський приглушив трактора. Статура в нього могутня, як могутні й дебелі всі з роду Лифарів. Зріст два метри й вісім сантиметрів. Натужно нахиливши голову, він незграбно виліз із кабіни. Чухав невдоволено чуприну:

– Що ви хочете, діду? Кажіть швидше – не задержуйте мене...

– Сину мій! Ось не руш садка. Не руш!

– Хіба ж це, діду, від мене залежить – займати мені садок чи не займати. На все наказ є. Ідіть до голови та з ним і добалакуйтеся.

Тиміш Друзь певний час, вагаючись, мовчав, а потім мовив:

– Я теє... до голови пішов. Ти ж мені, дивись, не руш більше садка. Я скоро повернуся.

– Мені не горить, – крутнув молодцювато, погоджуючись, кудлатою головою Микола Лифарівський.

Голови колгоспу десь не було, і Тиміш Друзь ходив напівзгнутий (поперек, як ніколи, від нервів доконував) по конторі з одного кутка в інший, а потім зупинився біля стенду «Фундатори колгоспу». Серед знаних йому людей, із яких тільки він і лишився на цьому світі – решта то на війні погинули, то голодівка багатьох дуже забрала, а хто й своєю смертю повмирав, – на портретах побачив і себе. У піджачці, полотняній сорочці, шевелюра густа, як ліс, парубоцька. Яка сила тоді була, здоров'я... Це з нього фотографія ще як у комуні жив.

У коридорі зашуміли: приїхав «газиком» голова. Він так швидко ввійшов до свого кабінету, що Тиміш навіть не встиг розгледіти як слід, який той із себе. Помітив лише, що пузатенький, невисокого зросту, а ногами тими короткими перебирає швидко, аж плине ніби в ході.

Друзь поспішив до дверей, але його перепинили: «Куди ви, діду, летите?»

– Я по невідкладному ділові...

– А ми що, без діла стоїмо? – стала на шляху багатодітна Ганнуся Прудка. Заклопотана вона, як їм швидше хату добудувати, та щоб колгосп деревом і шифером на дах поміг, та до зими новосілля справити. – Що мале, що старе – без поняття, – сердилася Ганнуся, не пропускаючи старого. – Станьте в чергу!

– Та куди йому стояти, Ганно... – присоромив її Яків Приходько, фуражир. Чоловік він тихий, непомітний, але любить, щоб усе по-чесному та по справедливості було. Яків мерщій одчинив двері, які для солідності новий голова наказав оббити дермантином.

Тиміш із трудом переставив через поріг палицю, а тоді лише сам увійшов. Нервував. Підпирала задишка. У проміжках, коли набирив повітря в груди, викладав образу.

– Вибачте, ви хто такий? – устав з-за полірованого блискучого стола голова колгоспу, поправляючи обома руками на животі піджачок. Його високий опуклий лоб наморщився, як маленька гармошка.

– Я Тимофій Данилович Друзь. Тут я народився, тут жили мої батьки, діди... – хрипів, але зберігав почуття вродженого достоїнства старий.

– То ви сідайте! – чемно запропонував голова колгоспу. Поспішливо вийняв із купи паперів необхідний, показав його Тимішеві:

– Ось дивіться, Тимофію Даниловичу. Це план капітальної забудови нашого колгоспу «Вперед до комунізму». План затверджено в районі, області.

– Не розумію я такого плану, і як це ми йдемо вперед, до комунізму, щоб сад, якому ще родити та родити, похоронили заживо... Мені ще покійний Омелян Денисович обіцяв: садка ніхто не займе.

Голова колгоспу помовчав трохи, продумуючи, що сказати цьому старому чоловікові у відповідь.

– Те, що, може, вам казав покійний Омелян Денисович, залишилося лише на словах і в жодних документах не зафіксовано. Земля ця, як ви кажете, Тимофію Даниловичу, що під вашим садком, у нашому, колгоспному віданні, а тому колгосп і розпоряджається нею, як йому найкраще й найдоцільніше. Вам тепер ясно?

– Он воно що... – сумно кивав головою Тиміш. – То перепишіть землю, що під садком, на мене. Гроші, які з мене полагатимуться, платитиму по совісті.

– Слухайте, Тимофію Даниловичу, – уже невдоволено казав голова, уставши з місця й поправляючи піджачок на своєму розпухлому животі, – нічого я не в змозі змінити тепер, навіть коли б і хотів. План затверджено! А втім... – голова колгоспу повернувся обличчям до столу, де лежав розгорнутий ватман-креслення генеральної забудови. Віднайшов очима місце Тимошевого саду, мовив: – А втім, Тимофію Даниловичу, цього року ми не будемо чіпати вашого саду. Нехай ще стоїть...

Голова колгоспу мимовільно подивився так, що Друзю не могло не передатися, про що той думав... Мовляв, тобі, діду, отакому доходязі, згорбленому в три погібелі, про інше пора думати...

– А далі ж як? – спитав Друзь образливо.

– Далі видно буде, – відповів голова заспокійливо, хоч наступного року сад по плану обов'язково мали викорчувувати.

Надворі пригрівало сонце. Лагідне. Весняне. І повітря вже не холодило – теж весняне. Тиміш Друзь жадібно дихав, ніби воду цілющу пив, од якої й задишка не так підпирала, а коли добрався до саду і сказав, щоб Микола Лифарівський їхав із нього геть, – узагалі немов на світ народжувався: і дихалося легко, і думалося гарно, і жити хотілося.

Наступного дня болячки Тиміша не так допікали.

Прихопивши із собою ножівку, фарбу, білило, пішов із самого досвітку в сад і, навіть не перепочиваючи, заходився обкарнувати зайве гілляччя, замазував свіжі ранки-зрізи на дереві, вибілював стовбури.

«Оця антонівка гілками геть позаростала, – розмовляв сам із собою. – Як тільки вона, бідолашка, й не пропала...»

Нахилившись усім тілом і тримаючи ніжівку трьома пальцями правої руки (два відірвало осколком на війні), очищав дерева від великих зайвих гілок, а перегода й від малих. Потім – зайде з одного боку дерева, з іншого і милується ним – не намілується. «Воно й дурному ясно, – думав щасливо, – вродить теперечки фрукта. Бо коли дітей у сім'ї менше (гілки він порівнював із дітьми, а дерево із сім'єю) – соків тоді їм більше; догляд кращий...» Тиміш підійшов до яблуні, гладив руками стовбур, гіллячки: на душі приємно робилося й світло, ніби він гарній людині добро содіював.

У квітні сад аж наче стріляв бруньками, і листячко з'явилося блідаве. Друга вабило силою якоюсь магичною, божественною в сад. Гнойку почав із дому носити у відрі. «Нехай дерево і добренького попробує...» Хлопчаків попросив (у футбол вони ганяли неподалік садка): ті скопали біля стовбурів. «Нехай дерево хоч дихне вільно...»

У травні сад зробився білий-білий, як лебідь; Тиміш Друзь у саду й ночував. На дідовій могилі півники посадив, чорнобривців насіяв густо-густо, і, коли вони зацвіли, могила вся червоно палала... Могилу обгородив дерев'яним парканчиком і лавочку змайстрував. Сяде на ній і думає, думає над роками прожитими. Оце майже тиждень у голові крутиться, куди воно душа дівається, коли людина помирає? Невже, як і тіло, прахом стане? Краєчком пам'яті Друзь чіплявся за те, що колись йому не раз казав дід Махтей: «От дерево, приміром, а й воно дух люд-

ський всотує, наче вологу. І якщо людина скверну на душі має – не родитиме садок. А в доброї, праведної людини і сад ловкий...»

– А й справді, – бачив ніби живого перед собою діда Махтея, – усе живе на світі душу свою має. У вола, здавалося б (волами до війни, та ще й по війні ого-го скільки землі переорав-пересіяв), який там розум, а зі злим погоничем плуга чи борони віл тягти не стане...

Ось почали зав'язуватися пуп'янки, соком наливатися. Літо, ніби один день, збігло, і сад дозрів. Ой же і яблук ряснота вродила! Гарні, одне в одне. Брали їх люди, хто скільки хотів. На здоров'я їли.

...А наступної осені занедужав Тиміш ще тяжче, ніж торік, надріш перестав виходити. І хоч баба Федора йому казала, що сад його до деревини однісінької викорчували, а він усе марив ним... Глянути б на сад хоч одним оком, запахів медвяних надихатися – воно й полегшає...

І йому таки полегшало.

У неділю, часто зупиняючись, аби віддихатися, добрався він до місця, де був сад. Там діловито поралися будівельники, самоскид вивантажував цеглу, а неподалік у готових прямокутних забудовах кувікали, наче їх різали, свині, бутіли корови, як не перед добром...

У Тиміша плечі враз опустилися, тіло болючим свинцем налилося. Не втримався на ногах. Упав на коліна: «Господи! Що ж ви зробили з садом...» В очах йому потуманіло, а перед себе ввижався сад – білий-білий, як лебідь; а посеред саду дід Махтей стояв із бороною довгою-предовгою, як у Бога...

Тиміш Друзь розридався.

Перед обідом він помер.

1985 р.

